

Polîtîkayên Dewleta Tirk Ya Çandkuji û Zimankujiya Kurd û Dengbêjî

Zeki Gürür

Ji destpêka dîrok, şareza û hebûna mirovahiyê heya roja me; gotin, deng û awaz, di çand huner û jiyana temamî mirovahiyê de cîheke pir mezin girtiye. Di olên semawî, mîtolojiya rojhilata navîn û kevneşopîya Mezopotamyayê de gelek mînakên zîndî ya hêza gotinê heye. Gotin bi qasî hebûna destpêka şarezaya mirovahiyê di kûrahiya dîrokê de bi cih girtiye. An jî destpêka şarezayê bi gotinê dest pê kiriye. Têkiliya mirovahiyê çawa bi xwezayê û hebûna xwe ya ontolojîk ve destpê kiriye, gotin wekî nirxeke girîng, beramberî rastiya me ya biwatekirina hebûna xwe di bîr û xêva me de cihê xwe yê bêdawî girtiye.

Armanca vê nivîsê, di destpêka mirovahî û şarezayê heya roja îroyîn, veguherîna çanda kurdî, gotinên çîrokî û devkî çawa bi polîtîkayên dewleta Tirk ve deforme bûye û ji bingeha xwe bi dûr ketiye. Di vê nivîsê de beriya her tiştî xebatên li ser çanda dengbêjiyê û di deşîfrasyonên kilam û stranên dengbêjan de ev mijar çawa pêk hatiye û li gor pêvajoyê çawa bi pêş ketiye û hatiye asteke din. Wekî din di dîroka Kurd û Kurdistanê de bêpergalbûna kuliya nivîsê, xwe bi çi awayê bi pêş xistiye û çand û dîroka dewlemend û rengîn, çawa bi pêş ketiye? Di pêşveçûna nivîsê de têkiliya avabûna dewleta Tirk ya bi xîmê monîzma çand û hunerê bi çi awayê li ser çanda Kurdî û bi taybetî jî dengbêjiyê bandor dike, paradoksên dewletê û tevgerên Kurdan yê têkiliya çandê bi çi awayê derdikeve pêş? Armanca dewletê ya deformekirina çanda Kurdan di bingeha xwe de çi wate û polîtîkayan vedişêre? Dengbêjî, bi taybetî jî çanda çîrok û gotinê kîjan demê ber bi paşveçûnê ve ket? Şerê PKK û dewleta Tirk, bi xwe re çi dejenerasyonên çandan anîne?

Wekî din avakirina dewlet-netewe ya Tirk bi xwe re kîjan problêmên li ser zîman û wêjeya Kurdan anîye? Hebûna Kurdan bi çi awayê ji bo dewleta Tirk dibe sedemên pîrgirêkan? Avakirina paradîgmaya nasnameyê ya sîstema Tirk bi çi formên hatiye pê? Derbasbûna netewe-dewletê bi çi awayê çêbûyê û ban-

dora vê ferasetê li ser ziman û wêjeya Kurdî çi ye? Niqaşên pir-çand û zimaniyê bi çi awayê talûkeyê vedişêre û çend perspektîfên vê rexneyê. Rêvebirina dewleta Kemalîst, bi çi amûrên erkê li ser ziman û wêjeya Kurdan deformasyon û texprîbat çêkirine? Cûdatiya ziman û wêjeya Kurdan ji bo argumanên dewleta Tirk bi çi awayê hatiye bikaranîn? Zimankujî û çandkujî, qedexekirina nîrxên çand û hunera Kurdan bi çi bertekan hatiye pêşewaz kirin? Çanda dengbêjiyê di valahiya vê yekê de erkeke çawa hildigre li ser milên xwe? Ji bo xebatên Kurdistan û Kurdewariyê qiymeta wan çi ye? Ev nivîs bi vê awayê li ser meseleyê disekine û perspektîfeke Kurdewariyê di sedsala 21. de dide niqaşkirin. Heya roja îroyîn bêpergalbûna Kurdan çi pirsgirêk bi xwe re anîne? Bi teknîk û metodoliya kulturolojiyê û derfetên civakên zanistî, analîzkirina çand û zimanê Kurdî, di naveroka vê nivîsê de bi cih girtiye. Û ev nivîsa bi tenê perçeya Kurdistanê ya li Tirkiyeyê li ser meseleyê disekine û perçeyên Kurdistanê yên din di naveroka vê nivîsê de bi cih negirtine.

Beriya her tiştî, divê di derbarê çanda dengbêjiyê de çend gotin werin kirin. Her çi qas navê wan bi me xerîb nebin jî, Kurd di dîrok û jiyana xwe de bi dengbêjan mezin bûn, runîştin, rabûn, coş û xiroş bûn, giriyan û qîriyan. Dengbêj jî bi parametreyên kulturolojiyê, bi metodolojiya zanîstên civakî û rêgezên dîrokê, di hindurê xwe de gelek formên vedişêrin. Di navbera kevneşopîya gotinên devkî ya Mezopotamîyê de ekola Kurdan temsîl dîkin. Çawa ku di dîroka wêjeya devkî ya Tirkî de “Hozan” û “Aşîq” an jî di dîroka Fransîyan de “Trabedour” hene, aşîq û trabedourên Kurdan jî dengbêj in. Lê ji bo fêmkirina çanda dengbêjiyê divê çend tiştên derbarê kulturê û dîroka devkî were kirin.

Kultur Netew û Problem.

Cultur di lîteratura sosyolojiyê de bi awayeke pir wate bi cih girtiye. Hem antropolojî û hem jî di ferhenga sosyolojiyê de cultur cihewaziya mirovan derdixe pêş. Ji prîmatên heyânî çêbûna xawênî û nîrxên etîkê, cultur seranserî bi mirovan ve têkildar bûye. Ji dawîya sedsala 19. şûnda jî, ji bo rêxistin û pêşvebirina neteweyan nîrxêke pir girîng bûye. Bi dû şoreşa Fransîyan, cultur û unîteyên girêdayî wê gelek hatiye nîrxandin. Nivîsa dîrokî ya neteweyan bi girêdayî senifandina xebatên kulturê hatiye pê. Ji wir ber bi roja me jî girîngiya vê fenomenê zêdetir di xebatan de cih girtiye. Her wiha millet û neteweyên ku yekbûna xwe pêk anîne bi saya serê xebat û karên çand û huner û nîrxên gelî ev yek çêkirine. Her çi qas şarezaya Ewropayê bi dû sedsala 20. şûnda bi awayeke rasyonel û teknîkeke pozîtîvîst hatiye avakirin jî, di xîm û bîngeha çand û şarezaya Ewropayê de gotegotên dema Yewnanan yên Antîkê û epopeyên Grekan bi cih girtine. Destan û efsaneyên sê hezar sal berê, niha di bîngeha şarezaya Ewropayê de ne. Ew yek ji bilî Ewropayê, ji bo gelek neteweyan jî wisa ye. Ji ber ku, hebûna gel û neteweyekî di dîroka wan de veşartîne. Tiştê herî berê jî, ji bo gelan, efsane, çîrok, çîrokên gel in. Kurd di vê hêlê de gelek jî şansdar in.

“Eger şêr, heya xwedî dîroknasên xwe dibin, çîrokên nêçîrê her dem nêçîr-

vanan mezin û pîroz dikin” Bi ser vê rastiye, mirov dikare bibêje ku hîstorîog-
raphya Kurdan jî di berhemên Kurdan, yên di nav gel de veşartî ne. Bi
mekanîzmeyên sazî û xebatên bi vê awayê di jiyana Kurdan de mirov ber bi
çanda Kurdan ya dengbêjiyê dibe. Heya niha xebatên dîrok û çand û zimanên
Kurdan bi derfetên mekanîzmeyekê nehatine nirxandin, lêgerîn û lêpîrsîn. Ew
yek jî bûye sedema gelek aloziyan û kuliyateke cûr bi cûr.

Di dîroka dengbêjiyê de mirov dikare bibêje ku, çanda dengbêjiyê di binge-
ha xwe de fena hîn nirxên Mezopotamyayê yên destpêka dîrokê, hîn dewan dike.
Wekî tê zanîn çanda Çargayê** rastî û efsûniya xwe bi ser dengbêjan dirêjî ro-
ja me dike û li benda xebatên me ye.

Di ser de jî wekî tê gotin nivîsîna dîrokê (hîstorîographya), ji bo her netewî û
monîzma avakirina dewlet û netewan gelek girîng e. Û gelek caran jî nivîsîna
dîrokê ji bo manîpulasyonên polîtîk û îdeolojîk gelek tîn bikaranîn. Her dîrok
nivîsî li gor rastiye civakan, yên siyasî, polîtîk û dîrokî, car caran jî zimanî,
gelek guherbar û cûda bi cûda ye. Di avakirina dewleta Tirk, ya bi ser xîmê
yekane hatiye çekirin jî hîn rastiye çanda Kurdan di hindurê xwe de vedîşere.
Her wiha di dawîya sazkirina dewleta Tirk, hemû çand û hunerên cûda hatine
qedexekirin û tîkiliya wan bi mêj û dîroka wan ve hatiye birîn. Navên bajar û
gundan, navçe û çiyayan hemû hatine qedexekirin. Sedema vê ferasatê helbet
bi avayeke îdeolojîk hatiye pê, lê divê bi avayeke rasyonel ev yek were
analîzkirin. Ji ber ku ev qedexekirin di koka xwe de rastiya hebûna Kurdan û
tîkiliyên wan yên bi dîroka wan ve qut kirinê vedîşere. Ev rastiye ku heta ro-
ja me dirêj dibin, bi şert û mercên dinyayê, yên polîtîk, siyasî, û rewşa konjonk-
turê gelek cûdatî anîye. Loma jî, mirov dikare bibêje ku, her çi qas دنیا û
mîrov biguhure, şert û merc cûda bi cûda bin, mirov mecbur bimînin ku bi
çewtî û xeletiyên xwe yên dîrokî ve rû bi rû bimînin jî, dewleta Tirk û pergala
Kemalist hîn bi qebûlên 80 sal berê, yên dewleta Almanan û bûye sedem gelek
şeran û gelek mîrov hatine kuştin ve tê îdarekirin. Çand û hunera kurdan -
pêşketin, texrîbat- jî bi vê nêrîandinên dewleta tekane ve gelek zirar dîtiye.
Gava ku mirov li polîtîkayan dinîhere ev tişt gelek berbiçav in. Di hindurê 90
salî de temarên gelekî, yên jiyanê hatine xitimandin. Xebatên dengbêjiyê jî
gelek bi van polîtîkayan ve girêdayîye.

Tiştê ku çand û zimanê kurdî ji bo pergale xistiye xetere, ne bi kurdan ve ele-
qedar e. Ji bo feraseteke zordar, tekane qedexeyan pîroz dike çand û zimanên
cûda bi xwe talûke û bi pîrsgirêk in. Lê ev yek jî bi xwe di rastiya çand û hûn-
eran de hene. Gava ku mirov ji cûdatiyê bitirse hewce nîne ku ew kes Kurd bin.
Bi vê yekê re girêdayî, mirov dikare ku tiştên ku çandan ji bo sistemeke tekane
dibe xeteri weha bir êz bike:

- Civakî
- Dîrokî

* Gotinên pêşiyên Efrîkayîyan.

** Di dîroka Mezopotamyayê de çîroknivîsî an, çîrokbêjî.

- Rakendî
- Fonksiyonelî
- Di nav tekiyê de pirî.
- Dînamîkî û guhêrbârî (Pariltî, 2006: 14-15). Ev yek dînamizma çand û huneran e. Ji bo tunekirina netewekî gelek pîrsgirêkan derdixe holê.

Nasnameya Tirkan ya etnîk li ser vac û mantiqa yekane ava bû. Ji bo vê jî divê çand û hunerên gelêrî, yên cûda bihatiba qedexekirin an jî ji nîşandana xwedan çandeke dîrokî û rengîn divê bihatiba guhertin. Wekî hatibû plankirin, qedexekirin bi her awayê derket holê. Di nav şixulîna xwe de gelek jî encam da. Gel û netewên li Tirkîyeyê dijîn bi awayê jenosîta ziman û çand, hatin deformekirin an jî di qadeke biçûk de man. Ji bo vê mantiqê pîrsgirêka herî mezin Kurd bûn. Kurd ji avakirina dewleta Tirk heya îro bi awayeke qerebalix dengê xwe bilind kirin, serê xwe hildan û li ber xwe dan. Û bûn belayê serê dewleta Tirk (1925, 1927-31, 1930-32, 1937-38).

Polîtîkayên li ser çand û zimanê Kurdan, bi armanca guhertina kompozîsyona Kurdan hatiye pê. Hikumeta Tirk, bo ku ji vê armanca xwe sud werbigre di navbera sala 1920-1940an de bi sed hazaran însan ji Kurdistanê koçî der û deverên din kir. Ji dawîya her serhildanê jî komkujiyên mezin kir û Tirkên ji Ewropayê, li Kurdistanê bi cih kirin (Hesenpur, 1997: 53). Heya demekê hebûna Kurdan bo îdeolojiya dewleta Tirk pîrsgirekeke gelek mezin bû. Lê tiştê ku dibû pîrsgirêk hebûna Kurdan ya biyolojîk nebû. Tiştê ku pîrsgirêk derdixistin holê çand, huner, ziman û hebûna wan ya dîrokî û kevneşopiyên wan bûn. Yanê nasnameya wan bi sedema çanda wan dibû pîrsgirêk. Wextê ku mirov li têgiya nasnameyê dinihêre ev rastî gelek berbiçav in.

Paradîgmaya Nasnameyê

Nasname, beriya her tiştî nîrxêke mirovahiyê û şarezayê ye. Heya roja îro bi gelek formên derketiye holê. Nasname heya sedsala 18 û 19. di her netewan de bi awayên cûr bi cûr derketiye holê. Gund, bajar, ol, kom û hiyerarşiyên civakî, di naveroka xwe de nasnameyan vedişêre. Nasname bi xwe re du tiştan tîne pê. Yek ji van terîfkirin û nasîn e; yê din jî aîdîbûn e. Terîfkirina mirovan di navbera civakê de bi navekê û bi awayeke civakî nasîn derdikeve holê û hem tişteke însanî ye û hem jî bi tenê taybetmendiyêke mirovan e. Di jiyana ajalan de terîfkirin tenê bi awayeke biyolojîk tê pê (Aydın, 1998: 12). Ji bilî şoreşa Fransîyan, bi dû belavbûna bloka Sosyalîst, pêşveçûna netewetiyê di qadeke din de bi pêk hat. Ramana Nasnameyan jî bi alîkî girêdayî vê yekê ye. Nasname hem bi awayeke hebûnî û hem jî bi awayeke civakî û hem jî bi awayeke psîkolojiya civakî derdikeve holê. Lê, aliyê nasnameyê ya civakî, di nav van kategorîzasyonan de xala herî girîng e. Ji bo vê jî nasname; avakirina kesayetiyê ya bi civakî ye. Mirov dikare ji vê yeke re bibêje nasnameya kolektîf. Wekî Wheelîs (Aydın 1998) jî dibêje, nasname; hîsa yekîtî û hevgerîtinê ye. Eger ev yek, zirarên yekîtî û hevgerîtinê bîne pê, talûke û pîrsgirêkên civakî

derdikevin holê. An jî mirov dikare bibêje ku, tiştên ku nasnameyê tîne asteke “problem” ne bi tenê kategorîzasyonên wekî sal, zayendî û tiştên din in. Bi xwe sedema van pirsgirêkan, taybetmendiyên şexsî nîn in; sedema pirsgirêkên nasnameyê, aîdîbûna şexsan ya bi komêkî ve ye. Meseleya Kurd jî wekî tê binav kirin, bînpêkirina mafên yekîtî û hevîrtîna Kurdan ya nasnameya kolektîf e.

Nasname bi pirsên “Ez kî me” û “Em kî ne” ve girêdayî ye. Ji ber ku taybetmendiyên, kesên ji kesên din ve vediqetîne li ser vê yekê hatiye çêbûn. Yanê di nîqaşên nasnameyê de tiştê herî girîng mensûbiyet (girêdan) e.

Pergalên ku xîmê nasnameyê ava dikin, bi dû şoreşa Fransîyan çend nîrxên hevpar bikaranîne. Li gor van nîrxan, avakirina netewekî, bi redkirina nîrx û tîgîyên “din” ve girêdayî ye. Bi dawer û amûrên erkê, ev yek tîn zexmkirin. Tiştê ku di vê xalê de ji bo nasnameya Kurdan dibe pirsgirêk, xerîbbûna Kurdan e. Lê pergala Tirk di vê xalê de li ser gelek paradoksan ava bûye. Kurd ji bo monîzma vê sistêmê hem wekî “yên din” hatiye kodkirin hem jî bi mantiqa wê sistêmê “tûne” hatiye pejirandin. Ji bo rewatiya vê jî her dem dîrok hatiye bikaranîn. Pîrozkirina dîrokekê, tunekirina dîrokeke din bi xwe re tîne. Tunekirina dîrokeke din, dibe sedemên aloziyê û rewşa tevliheviya civakî. Wekî Abbas Valî jî dibêje; karakterên gotina mîletperweriyê, ji bo dezenformasyonên gotina neteweyî û bikaranîna gotinên rewakirinê pêwîstîyeke pir mezin e. Ji bo vê yekê jî gotina serdestiyê, pêdiviya tîgîyên îdeolojiyê ye (Valî, 2005: 19).

Mirov weke nîrxêke civakî ye. Nasname jî cil û bergên mirov yê di nava neteweyan de ye. Nasname hêz û qeweta xwe bi çanda ku aîdbûnê hildigre. Di vê xalê de çand nasnameyê hem xwedî dike, hem jî bi hêz dike. Û mirov dikare bibêje ku çand û nasname hevbindin; ji hev ne bi dûr in. Lê wextê sînorên civakiyê mezin dibin, tîgîyên nasnameyê jî dicûrin, diguherin û zêde dibin. Mirov jî bi van guhertinan, ji xwe re nasnameyên emîk dibînin û gelek nasname derdikevin holê. Rewşa van nasnameyê ji bo Kurdan di gelek xalan de bûye sedema pirsgirêkan.

Hîn nasname bi dil û qebûl kirinên mirovan, hîn jî ne bi destê wan in. Mirov bi vê kategorîzasyona nasnamenastîne di navbera leqîniya civakê de ji xwe re cihekê digere û rastiya hebûna xwe dipeytîne. Nasnameya bi hewldanên fikrî, bi awayekî tê qebûl kirin, lê nasnameyên wekî bi xwîn û nîjadê ne bi dilê mirov û çêtirdîtina mirovan e. Ew yek bi gelek rêgezên zanîstên civakî tê nîrxandin lê, tiştê ji bo meseleya kurdan pirsgirêkê tîne pê, ev tîgîyên gelek têkel, ji aliyê pergala dewleta Kemalîst gelek tê bikaranîn. Kurd tenê bi qebûlkirina nasnameya “Tirk” tîn pejirandin û bo vê sistêmê bi talûke nayên kodkirin. Ev yek li Tirkîyê weke polîtîkayeke dewletê hatiye programatîzekirin û li ser vê yekê jî gelek dezenformasyon tîn kirin.

Avakirina Netewe-Dewleta Tirk û Rewşa Kurdan

Sala 1923an di dîroka Kurd û Tirkan de du pêvajoyên cûda derdixîne holê. Cûdatiya van rewşan ji bo Kurdan, rawestîna jiyan û dîrokê, ji bo Tirkan jî îde-

olojiya dewleta Kemalîst û jiyanêke nûpînû bi xwe re tîne. Wekî her caran tê gotin, du gelên xwedî dîrok û çand, di vê demê şûnda dibin pîrsgirêka pergala dewleta Kemalîst. Bi dû kevneşopiya Jon Tirkî û feraseta Îtihat Terakî mefhûmeke amade ji bo afirînerên dewletê li ber destan bûn. Dewleteke nû ava dibû, mîrata dewleta Osmaniyan ji holê radibû. Ev dewleta ku nû ava dibû, li ser xîmên tekiyê, redkirin û qirçirina çand û gelên cûda bingeha xwe ava dikir. Hîstorîographya Tirkî jî bi awayeke nîjadperestî, ne bi şîrovekirina mêjê, bi fiksiyona neteweke nû bi pêvajoyeke mîstîfîkasyonan saz bûye. Dîroknivîsî hem bi awayeke îdeolojîk hem jî bi awayeke folklorîk tê nivîsîn. Lê wextê dîroknivîsî li ser xîmên polîtîkayê tê pevxistin watedar dibe. Bi taybetî jî dibe sedema meşrukirina programeke polîtîk. Eger dîroknivîsî bi vê çarçoveyê were damezirandin, divê gelek tiştên rastiyê ji holê rake û programa xwe li şûna vê yekê bi cih bike. Ji bo vê xalê jî pîrsgirêka herî mezin, hebûna Kurdan bû. Kurd di wan deman, wekî niha ne xwedan-mekanîzma û pergalekê bûn. Loma jî ev feraseta dewleta Kemalîst, bi şert û mercên Kurdan ve li hev nekir û gelek serhildan û pîrsgirêk derketin holê. Yanê avakirina pergala nû, cih nedida Kurdan û hebûna Kurdan bi her awayê jîholêrakirin kiribû armanca xwe ya neteweyî. Lê du neteweyên xwediyê dîrok, çand û rastiya jiyane dî çawa ji hevdu veqetiyans û dîrokê çawa ji bo her du neteweyan bi pêş biketiba. Dewleta Tirkî bi tenê mafê Kurdan bin pê nekir, wekî din dixwest ku mîrata Kurdan jî holê rake û di vê qadê de valahî û deformasyonêkî bîne pê. Ji bo vê jî her derfetên dewletê gelek bûn. Hiquq, makezagon, siyaset û hêza bi fizîk di dest dewletê de bû.

Bi sazkirina dewleta Tirkî ya bi bingeha bînpêkirin û qedexekirina mafê kurdan, heya roja îroyîn nêzî 90 sal bihurî. Zimanê kurdan hate qedexekirin. Kurdî beriya avakirina komarê di medrese û avahiyên osmaniyan de dihat bikaranîn, perwerdeya wê dihat dayîn. Û mirov dikare bibêje ku, zimanê Kurdî heya avakirina komarê bi qasî ziman û wêjeyên netewên hawîrdor bi pêş ketibû. Mirov divê li ser bisekine ku ka pergala kemalîzmê bi çi awayê ev yek aniye pê. Tiştê herî girîng jî nerîtandina qedexeyan li avahiyên dewletê, cihê ku gel tê de dijî û qadên jiyana rojane, li daîreyên hikumetê gelek hêsan bûn. Li van deran qedexe kirin gelek baş dihat teqîp kirin. Lê tiştê herî zehmet û dijwar li gund û warên bi durî deshîlatdariya navendê bû. Li van deran jî hin kesên bi alî dewletê hatibûn erkdarkirin, gund bi gund, bajar bi bajar digeriyan û “ceza-yê axaftina zimanê kurdî” li wan dibirîn. Wekî Kendal Nezan gotibû, ceza-yê serê peyvên bi kurdî 5 qurîş bû. Di dema ceza-yê axaftina kurdî 5 qurîş bû, bi xwe mîhek jî 50 qurîş bû. Ev cezaya bi herkesî dihat birîn û gundiyên ku ajalên xwe dianîn navenda bajêr û bi kurdî diaxifîn ceza lê dihat birîn.

Ji bo avakirina dewleta tirkî û rastiyan bi wê qewimê re girêdayîye, divê were gotin ku, amûrên dewletê ji bo qirçirina ziman û çanda kurdî gelek bûn. Loma zimanê Kurdan jî wekî Kurdan hatibû qedexekirin. Ji bo bingeha vê qedexekirinê were tijekirin jî zimanê Kurdan ji wan re weke zimanê hovanê û paşve-mayî hate kodkirin. Armanca vê polîtîkayê jî, seranserî pêkanîna xerîbkirin û “xwefedîkirina” çand û zimanê Kurdan bû. Wekî Emîr Hasanpur jî dibêje,

tundiya sembolîk, ji bo axaftina kurdan hatiye pê. Mantiqa vê yekê jî mirovan bi xwe, çanda xwe, nas, dost û xizmên xwe şerm kirinê esas digre. Ev polîtîka bi taybetî jî li ser Kurdan hate nerîtandin. Navê “Kurd” û “Kurdistan”ê hate qedexekirin, û bi dewsa van “Tirkên Çiyayî” û Rojhilat” hate bikaranîn. Bi ver-siyona nû ya dîroka Tirkan, Tirk wekî herî pêşketî, mêrxas û egîd û zadegan hatin pîrozkirin, û bi gelek nivîsar, pirtûk û axaftinan de Kurd hatin înkarkirin. Di sala 1935an de bi pejirandina “Teoriya Ziman ya Rojê” ve warê Tirkan, Asyaya Navîn weke navenda çand û hunera cîhanê û merivahiyê hate qe-bûlîkirin, zimanê Tirkan jî weke koka hemû zimanan hate diyarkirin. Zimanê Kurdan jî, di çiyayên bêhampa de di bin bandora cîranên xwe yên Faris de mane û ji koka xwe –qaşo turan- bi dûr ketin. Ew bi xwe weke êleke Tirkan hatin qebûlîkirin.

Hebûna kurdan, bi qedexekirina zimanê wan û tehrîfkirina dîroka wan ve hate pê. Di vê xalê de, balyozê iraqê (1958-64) Talîp Muştîq di bîranînên xwe de qala îdiaya Tirkan ya tunehesibandina gramatîka kurdî dike. Li gor vê polîtîkaya dewleta Tirk, di Kurdî de peyvên beyanî, Kurdî û tîkel nêzî 8428 peyvên dike. Li gorî wî;

Tirkiya Berê	3080
Peyvên Erebi yên di Tirkî de	2000
Zimanê Zend	1240
Farsiya Modern	1030
Pehlewiya Berê	370
Peyvên Kurdî	300
Zimanê Êrmenan	200
Zimanê Kaldeyan	108
Çerkezî	60
Zimanê Gurciyan	20
Hejmara peyvên di kurdî de tîk axaftin.	8428
(Hesenpur, 1997: 55)	

Ev pasaja li ser, feraseta dewleta Tirk ya di derbarê kurdan de, beriya asimîleki-rina Kurdan, kevirê xîmê dewletê û saziyên bi wê re girêdayî ye. Ev feraset ji navenda dewletê hate programkirin û hêdî bi hêdî di navbera sazî û avahiyên dewletê de belav bû. Ji ber ku tişteke qaşo weha cilên “akademî”yê lê hati-bekirin, beriya her tiştî di navbera sazî û avahiyan de sîrkule dibe.

Îndoktrînasyon û dezenformasyon di qadên bûrokratîk, dibistanan û avahiyên perwerdehiyê de bi pêş ket. Di vê xalê de tiştê herî girîng ew e ku, zimanê Kurdan û rastiya Kurdan ya biyolojîk, weke “hovane”, “qirêj” û “xerab” hate dîtîn. Kurd bi xwe jî di derbarê xwe de weha fikirîn. Zimanê xwe wekî zimanê qirêj dîtîn. Derfetên pergale yên wekî, perwerdehî, çapemenî, avahiyên bûrokrasiyê ew yek dipeyitand. Di ferhenga The Oxford Turkish-English Dictionary’ê ya di sala 1986’an, çapa sêyemîn de, di derbarê Kurdan de weha dinivîse: “bi awayeke etnîk, Kurd; (biçûk dîtî) kesên hovane”(1997: 55).

Kurd di şixulandina vê makîneya dewletê de her dem, hem bi awayeke polîtîk û hem jî bi awayeke jîyanî biçûk hatin ditîn. Ji bo vê jî gelek derfet hebûn. Çapemenî, perwerdehî... Ev ji bo bi cihbûna mantiqa monîzma dewleta Kemalîst pêwîst bû. Ew yek di dema destpêka avakirina dewletê heya roja îroyîn her dem dewam kir. Akademiyên Tirkiyeyê di vê hêlê de ji bo “hilberîna derewan” bareke giran wergirtin li ser milên xwe. Uniteyên hatibûn erk-darkirin, binasiyê hebûna xwe, li ser tune kirin, “Tirkbûna Kurdan” kifş kiribûn. Mamoste Îsmail Beşikçi ji vê yekê re dibêje “zanîsta sîparîş.” Mirov gava ku di dîroka nêz ya Tirkiyeyê dinihêre, gelek tiştên vê yekê dirastîne hene. Amûren dewletê ne bi zanîngeh bûn. Wekî tundiya sembolîk hatiye binavkirin, Kurd û tiştên bi Kurdewariyê re girêdayîne ji bo meşrûiyeta xwe, binpêkirina hiquqê ji bi xwe anîn. An jî mirov dikare bibêje ku hiquq jî bo vê yekê hatibû avakirin û ev tişt ji bo hiquqê tişteke gelek asayî bû. Rektoriya Zanîngeha Mersînê, di 21 sibatê de, bi sedema “Roja Zimanê Kurdan” ji 35 xwendekarên ku çalakî kiribûn re gelek ceza birîn. Di agahdarnameya cezaya dîsîplînê ku hatibû birîn de, zimanê Kurdan bi awayeke “qestî mestî” hatibû terîfkirin. Yek jî di agahdarnameyê de tîpa yekemîn ya peyva Kurdî û Kurdan bi tipên hûr ve hatibû nivîsîn. Ev yek ji aliyê rektorê Zanîngeha Mersînê, Suha Aydın ve hatibû nivîsandin.

Qedexkirina Zimanê Kurdî

Di van rojên dawîn de wekî tê nîqaşkirin, pîrsgirêka meselaya Kurdan ya esasî tune kirin û pişavtina çand û zimanê wan bû. Wextê mirov li bîngeha vê yekê dinihêre, mirov ber bi dema Osmaniyan ve diçe. Cara yekem, di sala 1910'an de navê gund û warên bi Kurdî hatibû qedexirin. Bi dû rewşa Osmaniyan ya xerab de, polîtîkayên ku bo xelaskirina Osmaniyan cûr bi cûr derketin holê. Di dawiya hilweşandina Osmaniyan de, bi avakirina komara Tirkiyeyê jî navê war û gundan hate qedexirin. Bi du serhildana Şêx Seîd, di sala 1925, ya serhildana Dêrsimê 1936-38, 40-49, û wekî din bi dû derbeya Tirkiyeyê ya leşkerî, di sala 1960an û 1980an de navê Kurd, warên netirkî hatin qedexirin.

Bi dû qedexirina navê warên kurdan, di sala 1916an de û wextê ku dewleta Osmaniyan ji holê radibe û komara Tirkiyeyê ava dibe. 10ê Berfenbarê, sala 1920an ev zagona ku qedexkirina navên ne bi tirkî, dîsa tîne meclîsê û di sala 1922an de navê gund bajar, çiya û gelek navçeyan tê guhertin.

Di sala 1934an şûnda guhertina navan gelek zêde bûn. Salên komarê yê pêşîn bi ser vî esasî hatibû ava kirin. Di vê navberê de yanê di navbera salên 1934-36an de 837 nav di bajarên kurdan de hatin tirkîkirin. Navên Erebi, Lazkî, zimanê Gurcî û Ermenan jî bi dû re

hatin qedexirin. Di sala 1957'an de “Komîsyona Pîsporî ya Guhertina Navan” hatiye ava kirin.

* qestî mestî, di jiyana tirkîyeyê de ji bo tiştên ku diji dîroka fermî tê gotin û wekî 'sozde' tê bikaranîn.

Her çiqas dewlet bi wan saziyan pêk were jî, di vê komîsyonê de gelek avahiyên dewleta yekane, ya neheqîya dewletê hevpar bike û wan bi awayeke zanistî bide xuyan û meşru bike hebûn. Ew sazî ev in: Wezereta Karên Hindur, Serfermandarî, Wezerata Perwerdehiya Neteweyî, Fakulteya Ziman û Dîrok û Erdnîgariyê ya Enqereyê û Saziya Zimanê Tirkî. Di hîlbijartinan de hikumet parlamento her dem guherî û ev avahî her dem peywira xwe anîn cih û heya sala 1978'an nêzî 28 hezar nav û war guhertin û ew kirin Tirkî. Di nav van de nêzî 13 hezaran navê gundan hebû, yê din jî zêdetirîn çiya, banî, çem û robar bûn. Bajarên kurdan de rewşa guhertina navê gundan weha ye:

Agirî	374
Qers	398
Çewlîk	247
Bilîs	236
Mûş	297
Wan	415
Diyarbakir	555
Semsûr	224
Riha	389
Colemêrg	128
Mêrdîn	647
Erzerom	653
Erzingan	366
Sêwas	406
Dêrsim	273
Xerpêt	383
Meletî	217
Mereş	105
Sêrt	392
Dîlok	279 (Boran, 2009)

Wekî li ser hatiye nîşankirin, bi dû xebatên vê komîsyona ku navên war, çem, bajar, navçe û gundan diguhartin, di dema derbeya leşkerî ya 1980an jî ev guhertin zêdetir bûn.

Li ser qedexekirina zimanê Kurdî, mirov dikare bibêje ku, pergala Kemalîst, bi van nêrîtandinên şideta (tundiya) sembolîk, armanc kiriye ku têkiliya Kurdan û dîrok û mêjuya wan bide qutkirin. Ev nêrîtandinên sembolîk, bi amûrên dewletê û derfetên pergale, herdem hatine destekkirin, hiquqê jî ev pratîk gelek piştras kirine.

Di van rojên dawîn de li gor rojên berê û dema avakirina komarê, normalîzasyona zimanê Kurdî hêdî bi hêdî pêk tê. Lê ji bo her zimanekî pêşveçûn û standîzasyon çawa be, divê bo zimanê Kurdî jî wisa be. Qirêj û gemariya qedexeyên dewletê, helbet gelek deformasyon û pirsîrêkên mezin derxistin holê. Lê

piştî meseleya Kurdan û pirsgirêka zimên, divê standardizasyona zimanekî çawa tê pê û cudatîyên zimên çawa ji holê radibin, nîqaşên wan werin kirin.

Di Plana Îslehatê ya Şerqê de bingeha qedexekirina zimanê kurdî, rê û rêgezên wî hatine tespît kirin. Di vê îslehetê de asimîlekirina Kurdan û gelên din hatine armanckirin û li ser çand û huneran wan îpotek hatiye danîn. Îsmet paşa bi xwe li ser vê pêvajoyê disekine û rast bi rast li ser asimîlekirina Kurdan disekine. Mistefa Kemal di derbarê wî û rapora Îsmet Paşa, rapora ku hebûna Kurdan qedexe dike, çand û hunera wan ji holê radike de weha dibêje: “em rasterast milletperwer in û nîjadperestên Tirk in, mesnata komara me Tirk in. Efradên vê civatê, çiqas bi çanda Tirk in werin meşbûkirin, ew ciwat jî ew qas bi hêz û quwet dibin”(Bayrak, 2002: 19).

Pêşketin û pêşveçûna zimanekî rasterast bi mekanîzmeyekî ve girêdayî ye. Ev mekanîzma jixwe xebatên li ser zimên dike, cûdatîyan ji holê radike û zimên di qada dadî, îdarî, tenduristî, civakî dixwe zimanê sereke, jîyanê, dinamîkên guhertinê û dinyayê bi wê awayê werdigerîne wî zimanî. Ev mekanîzma, di şert û mercên sedsala 20an de tê wateya dewletê. Encax bi derfetên dewletekî, bi amûrên pergala dewletekî zimanek bi pêş dikeve. Çimku ziman ne bi tenê bûyereke axaftinê, an jî meseleyeke komunîkasyonê ye. Ziman hewce dibîne ku xwe, di qada wêjeyê, civakên zanistî, teknolojiyê hunerê û gelek qadan de sîstema xwe çêbike, jargona xwe pêk bîne. Ji bo zimanê yekgirtî, zimanê pêşketî û divê riyên li ber zimên werin rakirin. Ziman encax bi derfetên dewletekî xwe bi pêş dixîne. Çimku ziman bi xwe, li gor feraset û mantiqa xwe tişteke sîstematîk e. Gel û neteweke çawa cûda û veqetandî be, ziman jî wê şiklî hildigre. Encax îmkânên dewletekî, ziman û çanda wî mîletî sîstematîk dike.

Di sala 1950an de gef û zordestiyên li ser zimên hinek tîr sivik kirin. Di wê demê pirtûk, kovar û hîn weşanên Kurdî bi awayeke nîvserbest tê çapkirin. Lê mixabin ew yek heta derbeya leşkerî ya 1980an dewam dike û piştî derbeyê dîsa ziman tê qedexekirin. Sala 1991an de çend kovarên bi Kurdî hatin weşandin, lê ew yek di nav heman Kurdan de deng veneda, û bi dû ve nerîtandinê jî ziman dîsa hate qedexekirin. “Li Rojhilata Navîn gelê ku hemû mil û beşên wî ji perwerdehiyê mehrûm in, bi tenê Kurd in. Sedem, ne standarbûna zimanê wan e, zêdetirîn jî gef û zordariyên li ser zimên in. Ji alî Kurd û yên ne Kurd in ve gelek peyan hatin kirin û ew dîsa bêencam ma. Ji xwe li Tirkiyeyê sedema destpêka şer û peşveçûnan bi van nêrîtandinên şîdeta sembolîk ve hatiye pê û şer jî ew yek neguherand (Izady, 2004: 315).

Bandorên Zimankujî û Çandkujiyê

Bandorên qedexekirina çand û zimanê Kurdan, di jiyana kurdan de veşartî ye. Perçebûna Kurdan, qedexekirina zimanê wan ve mimkun e. Ji bo vê jî di dîroke 90 salî de gelek pirsgirêkên mezin derketin holê. Kurd ji warê bav û kalên xwe hatin veqetandin, gelên din dewsa wan hatin bi cihkirin. Kurd hatin asimîlekirin û gelek texrîbatên çanda wan derketin holê. Dewletê bi mudaxileyên tund, Kurd çavtirsî kirin. Kurdan loma nasnameya xwe veşart. Kurdên xwendî an jî “elît” bi zimanên din dinya fêr kir, û gelek kesan jî xebatên li ser

Kurdan bi zimanên din kirin.

Niha jî di dest me de di xebata Emîr Hesên (1997) de lêkolîneke di derbarê vê mijarê heye. Di vê beşê de mirov dikare li ser wê bisekine. Ev lêkolîn, bi qedexekirina zimanê Kurdî ve pêşveçûna axaftina ziman çawa hatiye pê û di derbarê wê demê de hin raman û fikran dide mirovan. Li Kurdistanê niha hin cih zêdetir û zûtir ji çand û zimanê Kurdî bi dûr ketine. Hin kes dê û bavên wan bi Kurdî qise dikin lê ew bi Kurdî nizanin. Di wê nivîsê de;

Hejmara veguhertina kesên ku bi Kurdî dipeyvin (bi awayeke hezar kesî):

Kesên ku Kurdî Dipeyvin:	1945	1955	1960	1965
Zimanê Zikmakî:	1.477	1.680	1.848	1.430
Zimanê Duyemîn:	?	681	712	940
Komînek (yekom)	1477	2.361	2.560	2370

Di sala 1965an de daketineke gelek mezin çêdibe. Nêzî %23 yan e ev. Lê wextê ku mirov difikire, ji bo vê yekê divê nîşeke nû were, lê tişteke wisa tune û ew bi her awayê bi hêza pişavtinê ve girêdayî ye. Weke din mirov dikare bibêje ku ev yek bi zordestî û bi gefên dewletê ve têkildar e. Ji sala 1955an heta 1960an nêzî %10 kesên ku bi zimanê neteweyî dipeyvin zêde dibin. Ev yek jî bi kêmasiya gef û zordestiyên dewletê re girêdayî ye. Di hejmara kesên ku bi Kurdî dipeyvin bi awayeke Zimanê Duyemîn dipeyvin, her dem zêde dibin (? 681, 712, 940). Ev yek serketina pişavtinê û tirkkirinê nîşan dide. Çimku Tirk zimanê Kurdan hîn nebûn û ew yek, tê wateya kesên ku hîn Kurdîtiya xwe wenda nekirine û Kurdên ku bûne Tirk, dide diyar kirin.

Tirkkirin wextê bi zorê tê kirin ew bi xwe re berxwedanê tîne. Li gor hin çavkaniyên dewletê, tirkkirin bi awayeke hêdî hatiye pê, û gîlî û gazin hatine zimên. Ji bo vê mînakê di destê me de ye. Di rojnameya Cumhuriyetê, sala 1966an û meha Tîrmehê de mebûseke Tirk weha dibêje; "Li Mêrdînê xelk ji %91 bi peyvekî jî Tirkî qise nakin. Li bajarên Kurdan yên din de jî rewş weha ye: Sêrt %87, Cömerg %81 Diyarbakir %67 Çewlîk %68 û Bîlîs %66 in.

Zimanê Kurdan li Tirkîyeyê hin nehatiye tune kirin. Lê kesên desthilatdar hin bi tune kirina zimên bawer in. Tunebûna zimanekî bi awayeke filolojîk pêk nayê. Li her alî cihanê ev yek qet wisa nehatiye pê. Di nav polîtîkayên Tirkîyeyê de îmhakirina gelekî bi tune kirin û qedexekirina ziman û çanda wan ve mimkun e. Rejîma Cumhuriyetê, gelheya Kurdan çî qas zêde be jî her dem bi dû vê yekê ketiye. Her çî qas Turgut Ozal di sala 1991an de qedexeya axaftina bi zimanê Kurdî rake jî, di polîtîkayên dewletê de tu ferqe çênebûne. Ev polîtîka, ji xwe polîtîkayeke taktîk e. Pergala Kemalîst bi krîza ekonomîk, siyasî, çandî û îdeolojîk ve tarûmar bibe jî ji van polîtîkayan dest nekeşandiye (Hesên, 1997: 60).

Qedexekirina zimên bandora xwe herî zêde li ser standarbûna zimanê kurdî dihêle. Zimanek, ji bilî di nav gel û jiyana rojane, di her qadên jiyana de divê were axaftin. Wextê ku Kurdî jî nehat axaftin, cûdatiyên zimên zêdetir der-

ketin holê. Zimanek di beşên dadî, tenduristî, îdarî û civakî de neyê axaftin, ew ziman di qadeke biçûk de dimîne. Pêşveçûna wî zimanê ne bi tenê girêdayî axaftinê ye. Divê ziman bibe zimanê jiyane. Huner, wêje, civakên zanistî divê bi wî zimanê werin kirin. Divê ziman di sazî avahiyên mekanîzmeyekî de were axaftin. Divê zanîngehên wî zimanî hebin, ew ziman di wan zanîngehan de di makîneyê re derbas bibe û beşên zimên werin çekirin. Dîroka komara Tirkîyeyê, bi pêşgirtina vê yekê, bi qedexekirina zimanan, kujerîya çandan û talankirina dewlemendiyê ve tije ye. Qedexekirina zimanekî bi tenê pirs-girêkên ragihandinê dernaxe pêş. Kesên ku di nav du nîv-zimanan de xitimîne û gelek pirs-girêkên civakî û psîkolojîk derdixîne holê. Di sûc, pirs-girêkên civakî, problemên şexsî, xerîbbûn, cîniyet û gelek tişt bi vê rastiyê ve eleqeder in.

Gava ku mirov dîrokê dinihêre, encamên polîtîkayên dewleta Tirk bi gelek amûran pergale encam dide û pergale di gelek qadan de digihêje mirazê dilê xwe. Di serî de plan û programa her tiştî hatiye kirin, rê û rêgezên her tiştî jî hatiye kifşkirin. Di Plana Îslehetê ya Şerqê de bendên 9 û 12 di derbarê her tiştê de gelek fikiran dide mirov. Ji bo çandeke xwerû, hemû nîrxên miletan, huner û çanda gelan hate texrîbkirin. Berhemên gelan yê bi hezaran salan di gelek dema kurt de hate veguhertin. Ji bo vê jî derfeta dewletê û saziyên wê gelek bûn. Dewletê ev polîtîkayên xwe di beriya her tiştî, li zanîngehan qaşo weke zanistî da nîşankirin, bingeha wê bi “hilberîna derewan” çekir. Asîmilasyon li dibistan, enstîtu, zanîngeh, avahiyên bûrokrasiyê, nexweşxane, girtîxane û gelek cihên mirov mecbûr in ku têkildar bibin û kar û barê xwe kuta bikin de çêbû. Ev tune kirina organîzasyonel di roja me de jî hin ji aliyê dewletê û çapemeniyê nayên niqaşkirin. Bi van polîtîkayên dewletê Kurd gelek mexdur bûn. Hin kes ji neçariyê koçî derî welêt bûn, hin kes jî bi salan di zindanan de man. Kurd hem ji zimanê xwe yê zikmakî merhum man, hem jî divê bi zimanê xerîb dinya fêmkirana. Kurdan bi zimanê biyanî, zimanê xwe yê zikmakî pişavt. Lê divê mirov ji bo fêmkirina vê yekê li benda Plana Îslehetê ya Şerqê binihêre. Benda 9. weha dibêje: “bo pardayîn û payedayîna tirkbûnê û Tirkîyê, bi tenê safbûna tirkbûn û Tirkîyê û rûmetdarbûnê nîne. Ew ji aliyê daringî ve jî nîşan dide ku ew netewe di karê de ye.” Benda 12: “divê neyê ji bîrkirin ku, cil û berg, kilam û stran, lîstik û govend, dawet û dîlan, edet, tore û kevneşopiyên miletekî, her dem hîs, hiş û aqilê wê miletî hişyar dihêle. Ew tiştan, wê neteweyê bi pêseroya wê miletê ve girê dide û bîr û bawerîya wan herdem bi hêz dike. Her weha, divê ji bilî zaraveyan, va kevneşopî û edetên netewan yê dijraber divê bizirar û xerab were nîşandan. Yanê divê ziman û edetên wan were tirk û tirkîkirin. Ev yek peywira herî mezin û girîng e.”

Wekî li jor jî tê gotin bandora qedexê û zordestîyan di her aliyê jiyane de hatiye pê. Ji bo civaka homojen, divê tekaneya çandan, yekaneya zimên çêbibe. Bandora vê yekê zêdetirîn xwe li ser xîmê nîrxên zimên û çandê derxistiye. Dewleta Tirk tiştê ku karibûye pişavtîne çekiriye, yê din jî bi medyayê, bi wezereta perwerdehiya neteweyî û hiquqê deforme kiriye. Tiştê ku quweta wê negihîştîye jî bi “xwe û çanda xwe şerm kirinê” çekiriya û wisa gihiştîye mi-

raza dilê xwe.

Tiştêke din jî, ya bi nerîtandin, polîtîka û daxwazên pergala Kemalîst ve girêdayî ye guhertin û texrîbkirina çanda Kurdan e. Wextê ku mirov li muzîka Tirkî dinihêre gelek tiştên dîtin. Bi dû avakirina komarê, her tiştî hêdî bi hêdî xwe nîşan kir, hemû kevneşopiyên Kurdan û gelên din, bi amûr û saziyên dewletê ve şîkl û sûretên xwe guherandin. Klam û stranên Kurdan, bi awahiya TRT û qedexebûna zimên, xwe wergerande Tirkî. Ew jî wekî Rapora Plana Îslehatê ya Şerqê pêk hat. Di nav van veguherinan de yan gotinê klam û stranan, yan jî melodyên wan bi awayek texrîb derxete pêş. “Wextê klam û stranên Kurdî tîrîkirin, bi taybetî gotinên wan tîrî guhertin. Car caran îstîsnayên van jî hene. Mînak, hunermendê Wanî Atakan Çelîk, strana ‘Gulê rabe sibe ye’ wekî sadiqê rastiya stranê dimîne û bi awayeke Gulê uyan sabahtir” dibêje” (Korkmaz, 2002: 43). Dîsa di nivîsa Mehmet Bayrak de weha tê gotin: “İbrahim Tatlıses, ji bo guhertina gotinên klam û stranên Kurdan dibêje ku ‘lihevnekirina zimên.’ Mînak Ayaxinda Kundura... li hev nake. Çima? Ji ber ku di klam û stranan de berfirehbûn û navber heye. Peyvên Kurdî heya astekî hil tîrî, wextê ku mirov wan werdigerîne Tirkî, ne hevdengê wan ne jî pîvana wan li hev dîkin. Yanî mirov ji neçariyê werdigerîne. Yanê eger wergera bi Tirkî lê bike, hunermendê jî wisa bikar bîne. Lê li hev nake”(2002: 44).

Kurdî, Pirçandî, Pirzimanî û Çend Perspektîf

Mijarên siyasî û rewşa ziman û çand, bi hev re girêdayî ye û encamên wan cûda bi cûda pêvajoyan derdixîne holê. Di van pêvajoyan de tiştê ku bi awayeke rastiya mijarê nayê nîqaşkirin, dibe sedemên dezenformasyonan û gelek çewtiyên mezin derdixîne holê. Li Tirkiyeyê jî aliyê meseleya Kurd de, pîrsgirêka zimên, di nav nîqaşan de meseleye herî domînant e. Ji ber ku siyasî, daxwazên polîtîk, îdeolojî li gor dem û dewranan digihurin. Konjonktur her dem li gor rastiya xwe û demê, rewş û rûyê pîrsgirêkan cûda bi cûda dike. Lê; ziman her dem rastiya xwe û ya jiyanê vedişêre û destûrê nade tu siyasî û polîtîkayên guhêrbar. Pîrsgirêka zimanê Kurdî gelek caran li ser meseleya siyaseta Kurd e. Her wiha, wek gelek kes jî tînin zimên, rastiya meseleya Kurdî, her ku diçe zêdetir dibe. Her çiqas zimanê Kurdî her ku diçe ji aliyê standartîzasyonê, an jî qedexê û tundiyên wekî berê tune be jî, gavên mezin diavêje. Ziman wekî berê qedexê nîne, lê ew yek bi tenê têra bi pêşxistina zimên nake. Siyaseta dewleta Tirk her dem xwestiye ku zimanê Kurd tune bike û bo vê jî ew qedexê kiriye. Wextê ku ziman qedexê bû û ji gelek derfetan bêpar ma, wê di naveroka zimên de jî bandora xwe nîşan da. Di derbarê qedexekirina ziman û çanda kurdan de, li ser gelek tişt hatin gotin. Heyanî avakirina dewleta Tirk, zimanê Kurdî di medreseyan û nav gel de dihat axaftin. Vê yekê ziman bi awayeke zindî diparast û naveroka ziman û çand jî gelek berfireh bû. Ji bo pêkanîna monîzma pergala Kemalîst, divê yan Kurd, yan jî zimanê wan bihata tune kirin.

Meseleya zimanê Kurd, gelek caran pêşveçûn û rewşa siyasî dîxîtimîne. Neteweyek zêdetirîn bi zimanê xwe dikare bibe perçekî çand û kultura

gerdûnî. Ev yek di tevger û hereketa kurd de jî di van demên dawîn de gelek tê ferqkirin. Bi avakirina komarê ve ziman di saziyan de, di avahiyên dewletê, yên dadî, bûrokrasî, tenduristî û civakî de nehatiye axaftin. Wekî din zimanê Kurdî tu caran nebûye zimanê perwerdehiyê. Di warê ragihandinê, çapkirin û weşanê de jî dîroka wê zêde bi dûr nîne. Kurdan her dem bi derfetên xwe yên biçûk, gefxwerin, zindan, ceza û gelek caran jî ji yana xwe xistine xetereyê û bi bêîmkaniya xwe xwedî zimanê xwe derketine. Lê meseleya zimanê Kurdî dîsa jî ji holê ranabe. Di tam vê halê de zaraveya Soranî, ji bo fêmkirina rewşa ziman, mînakê girîng e. Her çiqas derfetên zaraveyê Soranî seranserî bes nebe jî, dîsa Soranî di nav zaraveyan de herî zêde pêşketî ye. Sedema vê yekê helbet, encamên hereqeta başûr e. Lê divê mirov bi awayeke zelal bîne zimên ku, serbestiya zimên pêşketina zimên tîne pê. Serbestiya zimên, serbestiya netewî ye. Zimanek encax di destpêkê de bi perwerdehiya zimanê zikmakî tê parastin. Lê ji bo zimanekî bi tenê parastin nehewce ye. Zimanek pêdivî dibîne ku, di kategoriyên jiyanê de bi pêş bikeve. Zimanê hevotinê, bi têra pêşketinê nake. Divê di avahî û saziyan, çapemenî û zanîngehan de ziman were bikaranîn, bi ziman nivîsîn û xwendin were teşvîkkirin. Divê ziman bibe zimanê wêje û hunerê. Divê raçavkirina dinyayê, teqîpkirina pêşketinên teknolojiyê bi zimên werin kirin. Divê herî zêde jî bazara zimên hebe, ziman bibe zimanê meaşê.

Bi dû salên goî pê ve, li Tirkîyeyê niqaşên pirçandî û pirzimanî her çiqas kêmbê jî tên kirin. Meseleya zimanê Kurdî jî, di nav van niqaşan de zêdetirîn tê kirin. Lê divê di vê pêvajoyê de bi awayeke baldarî rewşa zimanê Kurd û korelasyona pirzimanî were kirin. Pirzimanî bi derfetên dewleta raser, zimanên din dixê di bin bandora xwe. Weke tê zanîn jî, Kurdistan, Anatoliya û Mezopotamya di destpêka dîrokê heyanî îro, bûye çavkaniya ziman û çandên cûda. Di her zimanê hîn dijn de jî dews û rêça çand û zimanên wendayî veşartî ne. Zimaneke rewşa Kurdî, divê ne bi cigirê zimanê sereke ya Tirkî be. Divê ziman xweserî xwe û bi îmkanên dewletekî were parastin. Bi nêrînên pirzimanîyê weke parastina nirxeke dîrokî nebe. Divê meseleya zimanê Kurdî di nav van niqaşan de gelek cih bigire û divê çareserîya pîrsgirêka ziman bi awayeke “parastinê” jî na, “bi pêşxistinê” were kirin. Ji ber ku Kurdan bi îmkanên xwe zimanê xwe perestîye. Tiştên ku îro şûn ve were kirin pêşxistina zimên e. Pirçandî û pirzimanî ji bo neteweyên pêşketî tê niqaşkirin. Ji bo Elmanyayê parastina zimanê Tirkî û perwerdehiya wî zimanî fena rewşa zimanê Kurdî nîne. Yek jî rastiyên civaka Tirkîyeyê û Kurdan fena netewên Ewropî jî nîne.

Polîtîkayên Çand û Ziman û Çend Nirxên Li Ser Dengbêjiyê

Di destpêka vê nivîsê heyanî dawiyê, li ser polîtîkayên dewleta Tirk hate rawestan, bi avakirina komara Tirkîyeyê heyanî roja îro polîtîkayên dewletê yên çand, ziman û nasnameyê hate nirxandin. Di nav polîtîkayan de jenosîta ziman, çand û nirxên miletan, bi taybetî jî Kurdan hate nirxandin. Di vê beşa dawîn de jî, têgiya ku ji bo ziman, çand, edet û folklorê Kurdan gelek girîng e û gelek barên dîrokê daye li ser milên xwe dê were niqaş kirin. Dengbêjî di nav van niqaşan de, ji aliyê rewşenbîrên Kurd û Tirk, heya roja îroyîn qet nehatiye axaftin.

Klam û stranên gelekî mêjî û hişê wî gelî ye. Ew klam, stran û çîrokên gel, eleqeya wî gelî û dîrokê çêdike û her dem wî gelî li ser piyan dihêle. Dengbêjî di vê mijarê de peywireke herî giran û mezin daya li ser milê xwe. Bi avakirina dewleta Tirk ya netewî, beriya her tiştî zîrar dida berhem û dinyaya Kurdan, ya nivîskî. Kurd her çiqas, ji îmkânên nivîsê mehrum bibana jî, çanda wan ya devkî gelek zindî bû. Di pêvajoyê de polîtîkayên dewletê tundtir bûn û çanda dengbêjiyê jî hêdî bi hêdî ber bi paşveçûnê ve çû. Sedemên vê yekê hem polîtîkayên dewletê ne, hem jî derketin, belavbûn û pertbûna televîzyonê, radyoyê ye. Yan jî mirov dikare bibêje ku ev çîrokbêj, hunermend û perbirsyarên dîrokê yên pîroz bi pêşketina dîtbariyê erka xwe temam kirin. Her çiqas vê gavê dengbêj bi awayeke “erka xwe temam kirin” werin kodkirin jî, bi tevdir û polîtîkayên parastinê, belkî jî dikaribûn bihatibana mihafezekirin.

“Nivîs” bi awayeke sistematîk seranserî bi pergala mekanîzmeyekî ve girêdayî ye. Dewletek encax nîzama nivîsê pêk tîne. Dengbêjî di vê xalê de êş û jana bêpergalbûnê, tengasiyên sistemekî de derdikeve pêş. Di dema arkaîk heyânî îro jiyana Kurdan, dewlemendiya çandê, renginiya zimên, estetîka Kurdan bi xwe re kaş kiriye û heyânî îro aniye. Şer û pevçûnên Kurdan, yên bi hev re û dewletên serdest, têkiliya gel û di hiyerarşiya civakê de axa û şêxan nîşanî mirov dike. Di serhildanên Kurdan de têkiliya mîran û gel çekirîya û di navbera wan de wekî pirekî erkdar bûne. Eleqeya gel û ya hêzên serdest bi gotin û vegotinên wan ve çêbûye. Ev yek tê wateya ku, dengbêj bi tenê “deng” an jî “bêj” nîne. Bi awayeke sosyolojîk, di tebeqeyên civakê de gelek rastiyan vedîşêrin. Gund bi gund, bajar bi bajar digerin û hêza gotinê belavî her aliyê cihanê dikan. Wekî tê zanîn bi şert û mercên dîrokî û siyasî, di jiyana Kurdan de “nivîs” zêde bi cih nagire. Tiştên ku pêdiviya nivîsê dibîne, domandina xwe bi ser dengbêjan de bi cih aniye.

Wekî Walter Benjamîn jî tîne zimên, “di dema şer de hemû dengbêj, çîrokbêj, aşiq û hozan ji mehdere radibin û tu kes di ortê de nayê xuyan. Ji ber ku eger li cihekî şer hebe, deng tune ye.” Belê her çiqas “deng” car caran şer û cengan ji holê radike jî, di dîroka Tirkiyeyê de tiştên dijî vê yekê hatiye pê. Wekî Benjamîn tîne zimên, cihê ceng û pevçûnê çêdibe, mafê axaftinê namîne. Tiştên ku diaxifin bi tenê çek in. Dema ku mirov ji avakirina dewleta Tirk heyânî îro dinihêre her dem nêritandinên qedexekirina zimanê Kurdî, talankirina çand û hunera gelên cûda li ber çavan in. Hem bi nêritandinên siyasî, polîtîk û huquqî hem jî bi çek û sîlahên dewletê jenosîta vê çandê jî wisa çêbûye. Di nav van polîtîkayan de, bandora herî zêde li ser dengbêjan bûye. Di jiyana Kurdan ya pastoral de, têkiliya gel û xwezayê û jiyana çoltêriyê bi aliyê dengbêjan estetîze bûye û heya îro hatiye. Wextê ku gund hatin valakirin, di jiyana Kurdan de jî gelek tişt guhurîn. Wekî tê zanîn dengbêj hunerên xwe li gundan, di dîvanxaneyên de îcra dikan. Berê gund hebûn û bi dû şewitandina gundan, şiklê jiyana civakî guhurî û bandora vê yekê li ser dengbêjan jî çebûn.

Şerê ku di navbera PKK û dewleta Tirk qewimî de gelek zîrarên mezin li ser dengbêjan çêdibe. Ji bilî polîtîkaya dewletê ya bi avakirina komarê, salên goî jî di jiyana çand û hunera Kurdan de pîrsgirêkên mezin derdikevin holê. Wextê

ku bi nêzî 5 hezar gund -hejmara vê guhêrbar e- tîn valakirin û şewitandin, dezgehên hunera dengbêjan jî ji holê radibe. Hem şewitandina gundan hem jî qedexekirina ziman, dengbêj di qadeke mîkro de ma û ber bi paşveçûnê ve çû. Bi pêşketina dîtbariyê jî dengbêjan derbeyeka mezin hilda. Dengbêj bi şerê PKK û dewleta Tirk ve nikaribûn debara xwe jî bikin û di nav feqîrî û xizaniyê de ji jiyana xwe dest dan. Wextê berê, dengbêj li cem şêx û melayan, axa û mîran bûn. Dengbêjê her eşîr û mîrên Kurdan hebûn. Wana bi berdêla gotinan bexşîşên mezin hildigirtin û halê kêfên wan pir di cih de bû. Wextê ku komar ava dibe kargerîya herêma û ya navendî de paradoks û handîkapên mezin derdikevin holê. Hêzeke dengbêjan biparêze namîne, û ew bi pirsgirêkên mezin re rû bi rû dimînin.

Di dawiyê de, li ser çanda dengbêjiyê û pirsgirêka jenosîta ziman, çand û hunerê seranserî bi polîtîkayên dewletê yê avakirina komarê û netewewewletê ve girêdayiye. Deformebûna çanda dengbêjiyê, bi qewimîne şer ve ber bi paşveçûnê ve çû. Naveroka wan jî zêde nebû di nav van şert û mercan de. Her ku çûn hatin pişavtin, her ku çû xêwa gelekî hate texrîbkirin. Ji îro pê ve belkî vegeerînên nemimkun hene lê, ji bo fêmkirina qirkirina dewletê ya Kurdan, serhildanên Kurdan û naveroka wan, têkiliya gelê Kurd û axa û mîran di hindurê wan de veşartî ye. Ji bo dîrok nivîsîna Kurdan gencîneyên gelek mezin in. Bi avakirina mekanîzmeyekî, ji bo çand û huner û zimanê Kurdan çavkaniyên gelek kêrhatî ne. Bi xebatên akademîk ve ji bo fêmkirina dîroka Kurd jî gelek girîng in. Wekî din ji bo kesên ku dixwazin li ser zimanê Kurdî bixebitin jî çavkaniyên pir muhim in. Û herî zêde jî wekî "Trabedour"ên Fransiyayê jî, bo derbasbûna wêjeya nivîskî gelek tiştên girîng vedîşêrin.

Encam

Kurd bi hezaran sal in, li welatê xwe dijîn. Heyanî sedsala 20an, wekî gelên din çand, huner, wêje û zimanê wan dewlemend bû. Bi dû sedsala 20an, bi şerê parvekirina emperyalîst hemû nîrxên wan ên dîrokî, çandî zimanî derbeyên gelek mezin xwarin. Di vê nivîsê de jî polîtîka dewleta Tirkîyeyê ya li ser ziman, çand, huner, wêje, nasname û mafên mirovan hate sekinîn. Tiştên qewimîne û texrîbatên wan, ji bo fêmkirina pêşerojê pir girîng in. Wekî din jî mirov dikare bibêje ku, bîr û xêwa Kurdan, bi wan polîtîkayan hate tunekirin. Lê êdî dem û pêvajoyê ji bo Kurdan bi awayeke din dişuxile. Kurd her çiqas dereng man in jî, êdî xwedan ceribandînan mezin in. Tiştên ku di dîrokê de qewimîne nîşana vê yekê ye. Bi sistemeke xweser, bi mekanîzmeyeke serbest, wek gelên rojhilata navîn an jî netewên din, ji bo Kurdan gelek pêşketinên dê derbikevin pêş.

Çavkanî

- Aydın, S. 1998. *Kimlik Sorunu, Ulusallık ve Türk Kimliği*. Ankara: Öteki
- Boran, Sidar. 2009. *Norşin ve Kürtçe isimler 99 yıldır yasak*. 2 Eylül 2009.
<http://www.firatnews.org/index.php?rupel=nuce&nuceID=12438>
- Bayrak, B. 2002. *Mûzîk Dans û Şarqiyên Kurdî*. Enqere: Öz-ge
- Hesempur, E.1997. *Kürt Dili ile İlgili Devlet Politikaları ve Dil Hakları*. İstanbul: Avesta
- Izady Mehrdad.R. 2004. *Kürtler*. İstanbul: Doz
- Korkmaz, M. 2002. *Çifte Standardın Adı Kurdîbesk: Özü Kürt Sözü Türk*. Ankara: Öz-Ge
- Pariltı, A. 2006. *Dengbêjler, Sözü'n Yazgısı*. İstanbul: İthaki
- Valî, A. 2005. *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Kökeni*. İstanbul: Avesta

